

confessional and compositional composition]. Aktual'ni problemy vitchyznyanoi ta vsesvitn'oyi istoriyi. 2010. Vyp. 13. S. 109–120. 33. Bel'skij A.V. Staroobrjadcy i arhierparhija juga Ukrainy v XVIII–XX vekah [Old Believers and Archdiocese of the south of Ukraine in the XVIII–XX centuries]. Kul'tura narodov Prichernomor'ja. 1997. № 2. S. 112–116. 34. Byel's'kyy O.V. Staroobryadnytstvo v Pivdenniy Ukraini: formuvannya ta rozvytok u druiy polovyni XVIII – na pochatku XX st. [Old Believers in Southern Ukraine: Formation and Development in the Second Half of the XVIII - early XX centuries]: avtoref. dys. na zbuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriya Ukrainy». Zaporizhzhya, 2007. 19 s. 35. Kucheryavenko I.F. Izmayil's'ko-Bessarabs'ka staroobryadnyts'ka yeparkhiya yak istoryko-kul'turnyy ta konfesiynny fenomen (1857–1946 rr.) [Izmail-Bessarabian Old Believer Diocese as a Historical-Cultural and Confessional Phenomenon (1857–1946)]: dys. kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriya Ukrainy». Izmayil, 2007. 251 s. 36. Kucheryavenko I.F. Istoriya ta suchasnist' staroobryadnyts'koho ikonopysu [History and Modernity of Old Believers Iconography]. Problemy istoriyi Ukrainy XIX – pochatku XX st. K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2006. Vyp. XI. S. 268–273. 37. Dolya staroobryadstva v XX – na pochatku XXI st.: istoriya ta suchasnist'. Zbirnyk naukovykh prats' ta materialiv [The fate of the Old Believers in the XX - the beginning of the XX century: history and modern times. Collection of scientific works and materials] / Vidpov. red. ta uporyad. S. V. Taranets'. K., 2013. Vyp. 6. 240 s.

Oleksand Panarin

MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE OLD BELIEVERS

In the article the main directions of study which are formed in modern Ukrainian historiography are considered and are devoted to the study of the Old Believers. The author's approach is revealed and the methodological basis of studying the history of the Old Believers by Ukrainian researchers is presented. The characteristics of the works of the most famous specialists in this field of scientific research are given and their features are determined. The prospects of further study of this topic in domestic science are illustrated.

Key words: Old Believers, schism, historiography, modern Ukrainian historiography.

УДК 930.2(477)»1990/2000»

Ігор Панафідін

КОНЦЕПТ «УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ» У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРИКІВ 90-Х РР. ХХ СТ.

Стаття присвячена історіографічному аналізу досліджень вітчизняних істориків 90-х рр. ХХ ст. стосовно концепту «українське національне відродження». Автор розглядає різні аспекти поняття українського національного відродження, його періодизацію, співвідношення типовості та специфічності, регіональні особливості та методологічні підходи, які використовували українські історики у цей період.

Ключові слова: українське національне відродження, концепт, національна ідея, національна свідомість, національно-визвольний рух.

На початку ХХІ ст. глобальні проблеми сучасності глибоко пронизують увесь культурний простір людини. Екологічні катастрофи, тероризм і локальні війни, що час від часу спалахують на різних континентах, а також регресивні тенденції в культурі, породжені динамізмом сучасної цивілізації – викликають відчуття духовної кризи у значної кількості людей. В Україні така криза підсилюється через наявність численних проблем у соціальній, політичній, економічній сферах, і проявляється, зокрема, у тому, що вітчизняна історична наука перенасичена міфологічними сюжетами, котрі формують неадекватне сприйняття нашого минулого, а відтак і неадекватне розуміння теперішнього.

Сучасний український гуманітарій має відчувати неабияку відповідальність перед суспільством, адже його призначення полягає саме у тому, щоб бути провідником з накопичених знань і продукувати нове у відповідності з потребами свого соціокультурного середовища. Зазначене актуалізує вивчення досвіду подолання кризи національної культури представниками української інтелігенції минулих поколінь, його критичного перегляду і виокремлення основних проблем, котрі не знайшли свого адекватного вирішення. З огляду на окреслене коло проблем особливу увагу необхідно звернути на «українське ХІХ ст.», адже саме у той час формувалася сучасна європейська цивілізація і саме там (у ХІХ ст.) слід шукати причини відмінностей шляхів розвитку на Заході і Сході Європи, які у ХХ ст. проявилися з особливою гостротою.

Окрім прикладної актуальності досліджувана проблема має і теоретичне значення. Українська історична наука формувалася в умовах бездержавності, тому здебільшого використовувався телеологічний аргумент, згідно з яким метою суспільства і кінцевим етапом його розвитку має стати поява національної держави. Аналогічна мислена схема, хоча з кардинально відмінним

змістовим наповненням, була притаманна і радянській історіографії. Відтак становлення будь-якого явища оцінювалося з точки зору бажаної мети, що й зумовлювало ідеологічні перегини. У цій статті пропонується комплексний підхід до такого складного явища вітчизняної історії як формування української нації в межах «довгого століття» на основі узагальнення досвіду його вивчення в українській історіографії, а також підводяться деякі підсумки дискурсу українських істориків кінця ХХ ст.

Варто відмітити, що феномен українського національного відродження був предметом широких досліджень, передусім у 90-ті рр. ХХ ст. Серед великої кількості останніх публікацій можна назвати, наприклад, статтю С. Світленка [23]. На початку ХХІ ст. увага істориків здебільшого змістилась на дослідження періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст., що, на наш погляд, ставить завдання переосмислити уже наявні публікації, присвячені «довгому ХІХ ст.» загалом.

1. Українське національне відродження як багатомірний соціокультурний феномен. Поняття «українське національне відродження» запропоноване ще М. Грушевським на початку ХХ ст., під яким він розумів процес зближення української інтелігенції з народом як носієм специфічної національної традиційної культури, передусім мови. Інтелектуальна еліта відкрила для себе цілий пласт унікальної народної культури і в неї пробудилися патріотичні почуття, а український народ, який упродовж віків плекав і примножував цей пласт, у свою чергу, мав би поступово залучатися до ідеї створення власної державності (принаймні «широкої автономії»). Приблизно таке ж розуміння суті національного відродження було характерним і для Д. Багалія, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича.

Як зауважує Н. Барабаш, у сучасному розумінні термін «українське національне відродження» означає комплекс подій і явищ історії України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., пов'язаних насамперед з поширенням масової етнонаціональної самосвідомості, поживленням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців [1, с. 33]. Таке означення демонструє багатогранність вказаного феномену. Це водночас і період в історії України, і процес формування національної свідомості, і національно-визвольний рух як результат попереднього процесу, і принцип національної державності. На багатогранність концепту «українське національне відродження» звертала увагу й І.І. Колесник [10, с. 209], яка визначала його як «ідеальний тип, який дає уявлення про соціокультурне тло, розумові та організаційні умови розвитку історичної науки як певного соціального інституту і водночас виступає засобом вивчення цих явищ духовного життя українського народу» [10, с. 243].

Як уже зазначалося, одним із аспектів досліджуваного явища виступає його розуміння як етапу в історії України, що хронологічно визначається кінцем ХVІІІ – початком ХХ ст. Саме в цей період відбувався складний перехід від традиційного типу суспільства до індустріального, котрий супроводжувався значним невдоволенням тих, хто опинявся внизу ієрархічної суспільної драбини незалежно від того, належать вони до титульної нації чи ні. Складнощі перехідного періоду особливо гостро відчули представники т.зв. «недержавних націй», звинувачуючи в усіх бідах саме панівну націю. Замість того, щоб вирішувати актуальні проблеми, характерні для виникаючого типу суспільства і дивитися в майбутнє, «малі народи», в т.ч. й українці, почали шукати справедливості в минулому, згадуючи колишні вольності та ідеалізуючи їх. Таким чином, в українців формується національна свідомість, етнічна за своєю суттю та спрямованістю, на відміну від процесу формування політичної нації у народів «державних». Хоча зовні все виглядало так, як пише І. Лисяк-Рудницький, – тобто, що протягом ХІХ ст. відбувалося «перетворення етнічно мовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту» [10, с. 208].

Охарактеризований специфічний тип національної свідомості зумовив зміст і спрямованість національно-визвольного руху, особливість якого полягала у пошуку ідентифікації у традиційних зразках, вироблених за часів козаччини. Звідси й автономістські устремління української еліти. Ідеалізований принцип національної державності, витоки якого слід шукати знову ж таки в освітаній народом добі Гетьманщини, погано адаптований до нових умов, призвів до поразки національно-визвольного руху та втрати здобутої в ході національно-визвольних змагань держави.

Українська інтелігенція, осмислюючи в роки незалежності уроки початку ХХ ст., намагається комплексно підійти до вивчення передумов і причин такої поразки, аби не повторити цей шлях у черговий раз. Цим пояснюється особлива увага істориків до подій ХІХ ст., які підготували національно-визвольні змагання початку віку наступного. Причому поразка загострила патріотичні почуття, актуалізувала ідеалізацію «славного минулого» і дослідження проблематики «національного» у всіх його проявах. Звідси, на наш погляд, і полісемантичність концепту «українське національне відродження», яке позначає різні аспекти історичного процесу «довгого століття» і таким чином узагальнює їх. Дискурс українських істориків як діаспорних, так і вітчизняних, здебільшого стосувався змістової наповненості самого концепту «українське національне відродження». А що стосується його конкретно-мовної форми вираження, то

наприкінці 90-х рр. ХХ ст. Г. Касьянов запропонував її переглянути. Він вважає, що «термін «національне відродження» є ідеологічним винаходом ХІХ ст., надзвичайно популярним серед інтелектуальних еліт так званих «неісторичних» націй», а тому непридатним для використання в науковій сфері. Натомість дослідник пропонує використовувати альтернативний термін – «націотворення» [8], адже нації творяться саме в рамках індустріального суспільства, а ті спільності, які об'єднувалися на основі загальної народної культури, називаються народностями, етнічностями, але аж ніяк не націями.

Погоджуючись з пропозицією Г. Касьянова, все таки будемо послуговуватися концептом «українське національне відродження» як узагальненим, багатограним та загальноприйнятим в українській історичній науці поняттям, зосереджуючись на різних аспектах його смислової наповненості (що і стало предметом дискурсу серед істориків в 90-ті рр. ХХ ст.), а не на конкретно-мовній формі вираження.

2. Методологічні підходи до вивчення «довгого століття». Аналізуючи історіографічний спадок вивчення проблеми українського національного відродження, можна виділити наступні методологічні підходи, на котрих базуються роботи українських істориків ХХ ст.: народницький, державницький, «діаспорний» і марксистський. Що стосується народницького і державницького підходів, то їх можна вважати класичними, оскільки вони почали формуватися ще в межах «довгого століття». Відповідно до народницького підходу, який репрезентує, зокрема, М. Грушевський, суб'єктом історичного процесу виступає народ, котрий забезпечує його єдність та безперервність і разом з тим творить своє майбутнє. Своєрідним продовженням цієї методологічної позиції є державницький підхід, відповідно до якого основною цінністю українців і напрямком національно-визвольного руху виступає створення національної держави (В. Липинський, Б. Крупицький та ін.).

Узагальнюючи вказані дослідницькі позиції та їх роль при вивченні «українського національного відродження», слід зазначити, погоджуючись з В. Потульницьким, що «схеми історії України, побудовані на основі ірраціонального романтичного світобачення, були покликані відсепарувати українську історію від історії домінуючих націй» і на сьогодні виконали своє завдання [15, с. 58]. Тому народницький і державницький методологічний підходи, на наш погляд, не можуть бути взятими за основу при дослідженні будь-яких історичних подій і процесів, адже в такому разі українська історична наука залишиться «для власного вжитку», а сама історія українського народу не буде вписаною у світову історію. Однак відомо, що вітчизняне «національне відродження» не було єдиним у своєму роді; схожі процеси відбувалися у багатьох європейських народів, зокрема у болгар, чехів, поляків та інших.

Традиція вивчення «довгого століття», започаткована наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., була штучно перервана на етнічних українських землях, але продовжила своє існування в екзилі, у зв'язку з чим можна говорити про формування ще одного методологічного підходу – «діаспорного». Особливість його полягає у тому, що за основу були взяті напрацювання українських істориків, але вони були значно збагачені теоретичними інноваціями західноєвропейських та американських дослідників. Такі діаспорні історики, як І. Лисяк-Рудницький, П. Магочий, І. Мазепа, О. Прицак, Дж. Решетар, Р. Шпорлюк та ін., намагалися вписати історію України, зокрема ХІХ ст., у загальноєвропейський контекст, удосконалюючи традиційну методологію дослідження. Однак слід мати на увазі, що питання національної специфіки у них брало верх, крім того, методологічні новації запозичувалися вибірково (чи то через незнання різних мов, чи то через «гуртківство» діаспорних істориків і їх неналежність переважною більшістю до наукових інституцій тих країн, де вони проживали, чи то відокремленістю зарубіжної україністики від архівів).

У радянські часи формувалася методологічний підхід, який базувався на ідеях К. Маркса – історичному матеріалізмі. Відомо, що питання «національного відродження» українськими радянськими істориками не вважалося базовим для пояснення суті історичного процесу ХІХ ст. Воно вивчалось опосередковано, оскільки марксистська методологія пріоритетним визнавала економічний аспект суспільного розвитку, і все, що не вписувалося в наперед визначену схему, не ставало предметом прискіпливого наукового аналізу. Крім того, з точки зору марксизму, націоналізм віддзеркалює лише погляди буржуазії і не має відношення до інтересів авангарду капіталістичного суспільства – пролетаріату. Відтак проблема визвольного руху обмежувалася окремим його напрямком – революційним. Показовими у даному відношенні є роботи А. Катренка «Из истории революционно-демократического движения в Украине в 80-ые годы ХІХ ст.» и «Рабочее движение на Украине (1861–1894 гг.)» або С. Світленка «Деятельность типографий на Украине в буржуазно-демократический период освободительного движения (1861–1895 гг.)».

П. Магочий стверджує, що марксистський і державницький напрями в методології об'єднують спільна риса, для нього неприйнятна, – розгляд національного відродження з телеологічних

позицій (з погляду «прогресивного» розвитку до майбутнього безкласового суспільства або до незалежної Української держави) [11, с. 100].

На початку 90-х рр. XX ст. в українській історичній науці виник своєрідний методологічний вакуум, викликаний раптовою і всеохоплюючою відмовою від панівної марксистської методології. На допомогу прийшли реанімовані народницький і державницький підходи, а також «діаспорний», який розглядався як взірць для наслідування. Так, зокрема, В. Сарбей у роботі «Національне відродження України» писав: «...українська історіографія вже має розроблену методологічну схему «українського XIX століття». В її основі – історична концепція тодішнього українського відродження, на якій і ґрунтується наше висвітлення подій і явищ відповідного періоду історії України» [19, с. 26]. І хоч О. Караульна зазначає, що національно-культурне відродження як історичне явище проаналізоване новітніми українськими істориками з погляду різних наукових історичних шкіл [7], ми схильні погодитися з О. Реєнтом, що саме слабкість методологічного базису характеризує значну кількість дисертаційних досліджень з історії, написаних останніми роками.

Крім того, 90-ті рр. XIX ст. позначені намаганням українських істориків зібрати якомога більше фактологічного матеріалу, аби висвітлити заборонені в радянські часи теми та ознаямити суспільство з іменами діячів з діаспори, щоб для себе відкрити те, що роками несправедливо замовчувалося. Проте накопичення емпіричних знань практично не супроводжувалося концептуальним осмисленням того, про що писалось, або ж оцінювалось в контексті національних міфологічних побудов [17]. Тому цілком слушною є така думка О. Реєнта: «Наповнення вказаного періоду не стільки новим змістом, скільки новим рівнем сприйняття того, що він означав для України, – ось завдання професійних істориків» [16, с. 5].

3. Проблема періодизації українського національного відродження. Одним із провідних напрямків дискурсу (як способу діалогічно-аргументованого, інтерсуб'єктивного процесу досягнення універсального консенсусу) українських істориків 90-х рр. XX ст. є проблема періодизації українського національного відродження. Суть останньої полягає у визначенні та обґрунтуванні хронологічних меж різних етапів «довгого XIX століття». Вітчизняні історики обговорювали пропозиції діаспорних істориків і висловлювали своє бачення їх правомірності. Наведемо кілька схем «національного відродження».

У 1991 р. в «Українському історичному журналі» була опублікована стаття П. Магочія «Українське національне відродження. Нова аналітична структура», в якій автор визначив хронологічні межі етапів зазначеного явища окремо для українських земель у складі Російської імперії і окремо – у складі Австрійської. Так, в межах Російської імперії він виділяє три етапи «натхненного інтелектуально-національного руху»: (1) 1780–1840 рр. – етап збирання спадщини; (2) 1840–1900 рр. – організаційний етап; (3) 1900–1917 рр. – політичний етап [11, с. 103]. А що стосується Західної України, яка перебувала у складі Австрійської імперії, то, на думку П. Магочія, кожен з визначених етапів (збирання спадщини, організаційний і політичний) був розвинений повніше і мав інші хронологічні рамки: 1816–1847; 1848–1860; 1861–1918 рр. – відповідно [11, с. 105].

І. Лисяк-Рудницький обмежився географічним регіоном, підконтрольним Російській імперії, і запропонував дещо відмінну схему «українського XIX століття»: (1) 1780–1840 рр. – шляхетська доба; (2) 1840–1880 рр. – народницька доба, яка, у свою чергу, розподіляється на два підперіоди: (2.1) «романтичний» (покоління кирило-мефодіївців) та (2.2) «позитивістичний» (покоління Старої Громади); (3) 1890–1914 рр. – модерністична доба [10, с. 214]. Історик розширив межі першого і другого етапів, але обмежив хронологічно третій етап до початку першої світової війни.

Третій варіант періодизації національного відродження запропонували Дж. Решетар і О. Прицак, взявши за основу критерій географічного районування основних подій: (1) 1798–1830-ті рр. – Новгород-Сіверський; (2) приблизно ті самі роки – Харківський етап; (3) 1840–1860-ті рр. – Київський і Правобережний; (4) 1870–1880-ті рр. – Женевський; (5) 1890–1914 рр. – Галицький [11, с. 100; 18, с. 25].

Зазначені схеми періодизації українського національного відродження, запропоновані діаспорними істориками, активно обговорювалися сучасними вітчизняними істориками. Так, наприклад, В. Сарбей висловлював власну точку зору стосовно кожного з окреслених підходів [див.: 18]. З П. Магочієм він не погоджується стосовно «протиставлення українських земель під владою Російської та Австрійської імперій» і посилається на авторитет М. Грушевського, який розглядав у взаємозв'язку два паралельні потоки українського національного руху: один – під владою Російської імперії, другий – Австро-Угорської.

Натомість В. Сарбей високо оцінив вклад І. Лисяка-Рудницького в розробку проблеми «довгого XIX століття», зазначаючи, що його розвідку «Роля України в новій історії» можна вважати класичною в галузі методології історії українського національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. Однак він пропонує «з висоти кінця XX століття» уточнити завершальні хронологічні рамки і

визначати їх не 1914, а 1917 роком («початком Української національно-демократичної революції, що постала як логічне завершення й апогей усієї попередньої історії українського відродження»). Ще далі пішов О.П. Реєнт, який завершує «українське століття» визвольними змаганнями 1917–1921 рр. [16, с. 5].

Висловив свої зауваги В. Сарбей і стосовно схеми періодизації, запропонованої Дж. Решетарем та О. Прицаком. Так, на думку першого, їх схема виглядає «цілком виваженою», але в той же час непереконливим є виокремлення як самостійних стадій українського національного руху Новгород-Сіверської та Женевської [19, с.20–25].

« в рамках дискурсу українських істориків 90-х років ХХ ст. цікаву періодизацію національного відродження запропонувала І.І. Колесник, яка в її основу поклала критерій «зміни політичної ідеології, ідеологічних настанов українства». Відповідно до цього критерію вона виділяє такі періоди процесу українського відродження: (1) 80-ті роки ХVІІІ – перша чверть ХІХ ст. – реставраційний, змістом якого є не стільки збирання спадщини, скільки її повернення «найбільш культурною та активною верствою українського суспільства – дворянством» (носієм автономістичної ідеології); (2) 20–60-ті роки ХІХ ст. – романтичний, в рамках якого розробляються перші ідеалізовані спроби самоідентифікації українців, виходячи з унікальності народної культури і рис національного характеру, та ідея слов'янської єдності і відповідно міжслов'янського федералізму на принципах рівності і справедливості; (3) 60–80-ті роки ХІХ ст. – народницько-громадівський, який почав формуватися під впливом російського народництва, хоча й мав специфічні, зокрема, регіональні особливості: просвітницька спрямованість, ідея національної окремішності тощо; (4) 90-ті роки ХІХ – початок ХХ ст. – національно-політичний, який за своєю суттю збігається з «модерністичною стадією», виділеною І. Лисяком-Рудницьким, коли відбувається остаточне організаційне оформлення національного руху, з'являється «ідеологія націоналізму у вигляді активної національної свідомості», «починається ідейна диференціація українства на радикальне і консервативне», відбувається «кристалізація ідеї державності в структурах масової і наукової свідомості» [10, с. 217–218].

Таким чином, найбільш дискусійними питаннями в контексті проблеми періодизації українського відродження виявилися питання критерію періодизації та меж його завершального етапу. В основу періодизації кладалися класовий, територіальний, організаційний, політичний, культурологічний, ідеологічний та інші критерії, які визначали кількість етапів національного руху та їх смислове навантаження. А щодо межі завершення національного відродження, то думки істориків розподілилися так: одні доводять його до 1914 р. (А. Гуз, В. Меша, О. Яцина), інші – до 1917–1921 рр. (Т. Геращенко, В. Гутковський, Н. Кузіна, А. Кучеренко, П. Реєнт, В. Сарбей). Однак більшість сучасних українських істориків, які досліджують «довге століття» та окремі його аспекти воліють здебільшого не визначати чітко граничних меж завершального його етапу (В. Бурдуланюк, Я. Грицак, О. Добржанський, Н. Дорошук, І. Жданова, В. Козирєв, А. Коцур).

4. Проблема співвідношення типовості та специфічності українського національного відродження. Зазначена наукова проблема стала предметом обговорення в 90-ті рр. ХХ ст., як і багато інших, з подачі діаспорних істориків. Зокрема, П. Магочий в уже згадуваній статті висловив побажання «немарксистським українським історикам» «відкинути ідею унікальності... і поставити український рух у контекст інших європейських національних відроджень» [11, с. 100]. Він нагадує, що національне відродження притаманне усім південнослов'янським і західнослов'янським народам в період з кінця ХVІІІ – до середини ХІХ ст. (чехам, словакам, хорватам, словенцям, сербам, болгарам, полякам). Крім того, схожі процеси відбувалися й у т.зв. «малих народів» Західної Європи, наприклад, у фламандців, норвежців, фінів. Відповідно можна виділити такі спільні риси даного процесу: поширення концепцій слов'янської спільності і програм об'єднання слов'ян; приділення великої уваги питанню створення національної літературної мови на народно-розмовній основі (у сербів, хорватів, словенців, словаків, болгар, українців) або ж її удосконалення (у чехів та поляків) тощо. Проте наявність спільних рис зовсім не означає відсутності специфічності протікання національного відродження в окремих народів. Остання теза є чи не найголовніша в проаналізованих нами роботах українських істориків. І це зрозуміло, оскільки 90-ті рр. ХХ ст. позначені намаганням вітчизняних дослідників відкрити невідомі раніше факти національної історії, які з об'єктивних причин не були залучені до професійного осмислення в межах історичної науки.

Так, І. Колесник виокремлює чотири «ідентифікуючі ознаки процесу національного відродження в українських землях»: (1) лінгвоцентрична спрямованість; (2) стихійний характер діяльності літературно-просвітницьких і науково-політичних гуртків; (3) динамічне чергування періодів толерантності та піднесення національного руху з періодами його занепаду (4) наявність двох типів національної свідомості, що впливали з принципу подвійної лояльності з боку української інтелігенції в межах Російської імперії і почуття виключної ідентичності – на західноукраїнських землях [10, с. 221–230].

І. Колесник визначає перелічені риси як «специфіку українського національного відродження». Однак, на наш погляд, якщо порівнювати протікання зазначеного процесу в українців з аналогічними, які мали місце в інших бездержавних народів Європи, то перші три риси (лінгвоцентричність, стихійність і періодичність) не є особливостями виключно вітчизняного руху. Їх можна вважати такими, скоріше, по відношенню до тих процесів, які відбувалися у державних народів. Про це ж говорив й І. Лисяк-Рудницький, зауважуючи, що особливе зосередження уваги на націотвірчій ролі мови, фольклору, народних звичаїв і побуту селянства, які згодом починають набирати політичних вимірів і гуртуватись у таємних товариствах, було загальноєвропейською тенденцією [2].

Я. Грицак, вирішуючи проблему співвідношення типовості та специфічності українського національного відродження, характеризує останнє як подібне до інших «відроджень «недержавних народів», що становили абсолютну більшість у Центральній і Східній Європі» [3, с. 53]. Він зауважує, що національно свідома інтелігенція («будителі нації») замінила стару асимільовану політичну еліту у справі захисту народних інтересів. Більше того, національні рухи супроводжувалися, як правило, творенням нових традицій і міфів, що викликало опір і незрозуміння з боку державних народів. Ще однією спільною рисою усіх національних відроджень Я. Грицак називає, слідуючи у даному питанні, ймовірно, за Р. Шпорлюком, поєднання «національного творення» «неісторичних» націй з «процесом перетворення» націй «історичних»: «Унікальність українського випадку полягала в тому, що українські національні будителі, розбудовуючи свою модерну націю, руйнували зразу декілька старих» [3, с. 55].

Г. Сергієнко здебільшого акцентує увагу на типовості українського національного відродження. Зокрема, він перелічує такі головні аспекти «загальноєвропейської проблеми відродження слов'янських народів і серед них українського народу»: (1) національний (слов'янська і українська ідеї, панславизм, слов'янофільство і українофільство); (2) державно-політичний і міжнародний (повалення іноземного панування, проголошення незалежності слов'янських країн і створення республіканської федерації, месіанська роль України в слов'янському світі); (3) соціальний (скасування кріпацтва і станів, забезпечення рівності громадян перед законом); (4) економічний (ліквідація поміщицького землеволодіння і наділення селян землею за принципом справедливості, вільне промислове виробництво і торгівля, здійснення природного права людей на задоволення життєвих потреб); (5) культурологічний (загальна безплатна освіта для простого народу, розвиток національних культур, запровадження української мови в усіх сферах духовного життя незалежної України); (6) релігійний (зміцнення авторитету християнської церкви, припинення релігійних незгод православних і католиків, віротерпимість і толерантність духовенства та віруючих, духовне і морально-етичне виховання людей за християнськими євангельськими догматами і заповідями [24, с. 15–16]. Відтак історик вважає перелічені аспекти українського національного відродження, програму котрого проголосило Кирило-Мефодіївське товариство, цілком типовими в загальноєвропейських межах.

Таким чином, проблема співвідношення типовості та специфічності українського національного відродження вирішувалася істориками по-різному. Одні надавали перевагу його унікальності, інші – типовості у порівнянні з відродженнями «малих» чи «недержавних» народів. Надання переваги позиції типовості дозволить вписати українську історію у загальнослов'янський та загальноєвропейський контекст. У той же час не слід забувати й про те, що історична наука має справу з унікальним, одиничним фактом, а тому ігнорування специфічності «українського століття» може призвести до схематизму і спрощення в поясненні історичного процесу.

5. Регіональна своєрідність українського національного відродження. Оскільки українська історія не є монолітною, має колоритну регіональну специфіку, обумовлену тривалим перебуванням різних земель у складі різних державних утворень, то і процес національного відродження має розглядатись окремо на Сході й на Заході України. Однак у більшості істориків відчувається намагання підкреслити певний генетичний зв'язок даного явища в межах окремих регіонів. Так, наприклад, львівські історики Л. Заник і Б. Савчук вважають, що русофільство (або ж москвофільство) галицької інтелігенції є «закономірним явищем в історії України загалом та в революції 1848–1849 рр. зокрема» [6, с. 4]. Вони наголошують, що спираються у даній розвідці на О. Турія (1992) і С. Макарчука (1997), які намагалися розглядати феномен москвофільства у загальному контексті українського національного відродження, пояснюючи симпатії до Москви виключно спільними питаннями мови, культури та історії, а не сепаратистськими настроями по відношенню до Австрії.

Що ж стосується самої регіональної специфіки, то тезу П. Магочія про виключну ідентичність західноукраїнської інтелігенції підтримав, зокрема Я. Дашкевич, який, крім того, запропонував відмовитися від «моноцентризму» при вивченні галицького москвофільства. Він стверджує, що в ході суперечливої взаємодії пропольської, проросійської, проугорської та проавстрійської

політичних орієнтацій викристалізувалась «єдиноправильна українська національна лінія», методом «спроб і помилок» утверджувалася «незалежно-соборницька тенденція» [4, с. 5–6].

В. Сарбей вбачав причину розгортання даного процесу у колоніально-асиміляторській політиці австрійського уряду та протидії греко-католицького духовенства наступу полонізації [18, с. 44–45]. Я. Грицак, ніби опонуючи йому, зауважував, що і реформи австрійського абсолютистського уряду, і польський підпільний революційний рух мали позитивний вплив на українське національне відродження в Галичині [3, с. 48–49].

Ряд робіт українських істориків присвячений аналізу регіональних особливостей протікання національного відродження й на інших етнічних українських землях, що, звичайно, дає можливість для подальших наукових узагальнень. Так, С. Світленко приділив чимало уваги вивченню питання «українського народолюбства» на Наддніпрянщині у його нерозривному зв'язку з «російським народництвом», звертаючи увагу як на спорідненість цих двох «суспільних потоків», так і на їх принципову відмінність (яка обумовлювалась саме національною специфікою і політичним статусом українців та росіян в Російській імперії). Він, серед іншого, запропонував власну періодизацію історії народництва в Україні, виділивши наступні її етапи: (1) початковий етап «романтичного» народолюбства (приблизно з початку XIX ст. до 40–50-х рр.); (2) «дійове», «реальне» народництво (60–80-ті рр.); (3) «неонародництво» (з 90-х рр. XIX ст. – до лютого 1917 р.); (4) «новітнє» народництво доби Української національно-демократичної революції та боротьби за збереження державної незалежності (весна 1917–1920 рр.) [22, с. 37].

У цілому С. Світленко пропонує вивчати «українолюбство» як основу національного руху в етнокультурному, соціально-економічному та політичному планах. На його думку, слід звернути особливу увагу на проблему еволюції світогляду представників даного руху. Зокрема, історик, реалізуючи зазначену ідею, простежує з персоналі стичної позиції метаморфози еволюції народницького світогляду на прикладі братів Жебуньових [20].

Слід зауважити, що персоналістичні дослідження в сучасній вітчизняній історичній науці посідають одне з чільних місць, які проводяться з метою з'ясування ролі української національної еліти в нашій історії. В даному руслі працювали такі дослідники як Н. Барабаш (вивчала місце роду Білозерських у національному відродженні на українських землях) [1], Н. Товстоляк (аналізувала меценатську і суспільну діяльність роду Тарновських у XIX ст.) [25] та багато інших. Подібні студії націлені на вирішення, окрім проблеми регіональної специфіки національного відродження, ще й проблеми його соціальної бази на різних етапах «довгого століття».

Регіональну специфіку українського відродження на прикладі Півдня проаналізувала у своїх роботах О. Караульна. Зокрема, вона визначила такі місцеві особливості зазначеного процесу, як існування «демографічного покоління», яке стало носієм національної свідомості в умовах тотальної русифікації; створення нової генерації, яка розпочала відродження ознак суспільної свідомості українства; модернізація південноукраїнської економіки, що сприяло становленню Півдня як значного центру суднобудування України, поширенню міжнародних економічних зв'язків на теренах України; розгортання широкого культурно-просвітницького руху тощо. О. Караульна не обмежується характеристикою регіональної специфіки національного руху, але й намагається показати зв'язки науково-технічної та мистецької інтелігенції Півдня з «відомими представниками демократичних процесів Центральної та Західної України» [7].

І. Колесник визначає специфіку протікання національного відродження в «основних» та «маргінальних» українських землях. До основних, тобто таких земель, де процеси відродження мали глибоке історичне та соціальне коріння, вона відносить Лівобережжя, Слобожанщину, Степову Україну та Правобережжя в межах Російської держави, а також Галичину і Буковину – в межах Австрійської. До «маргінальних» земель, тобто пасивних у націотворчому процесі, на її думку, належать Кубанщина на Північному Кавказі, Холмщина у Конгресовому Польському королівстві та Підкарпатська Русь в Угорщині. Аналізуючи геополітичні відмінності процесу українського національного відродження в окремих землях, І. Колесник доходить висновку, що вони пов'язані з соціально-політичним та культурно-історичним розвитком цих земель [10, с. 230–243]. Зосередивши увагу на характеристичні процеси, що мали місце на «основних» українських землях, вона не пояснила, чому націотворчі процеси оминули «маргінальні» землі.

Місце окремих регіонів в українському національному відродженні досліджували й такі історики, як О. Герман (Поділля), О. Добржанський (Буковина), М. Кугутяк (Галичина), В. Кузьменко (Південь України), Н. Семергей (Полтавщина) та ін. Деякі історики присвятили ряд робіт культурним зв'язкам між окремими українськими землями, що належали до різних державних утворень. Так, наприклад, В. Бурдуланюк у 1996 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Культурні зв'язки Галичини з Наддніпрянською Україною в кінці XIX – на початку XX століття».

Таким чином, проблема регіональної специфіки українського національного відродження ретельно досліджувалася упродовж 90-х рр. XX ст. й активно обговорювалася. Більшість істориків

намагалися не протиставляти процеси націотворення в різних українських землях, а навпаки – показати їх спільність, яку почасти відчували і самі учасники тих процесів.

У ході дискурсу українських істориків із досліджуваної проблеми значно збагачено вітчизняну історичну науку фактологічно, залучено нові джерела епістолярного, фольклорного характеру, архівного матеріалу, синтезовано діаспорні здобутки, виявлено регіональну специфіку українського національного відродження при збереженні ідеї відносної цілісності історії України. Однак, читаючи більшість робіт українських істориків кінця ХХ ст., складається враження, що українців прагнуть переконати в тому, що ми – великий народ зі славним минулим (міф про «золотий вік»), але нам постійно заважають інші народи («вороже оточення» – як природа в первісну добу, яку через неможливість раціонального пояснення намагались пояснити через компенсуючі вимисли). Завдання ж історика полягає у тому, щоб науково пояснити, чому український народ так довго жив без держави, шукаючи причини «всередині», а не «зовні». «Довге століття» має зайняти чільне місце в дослідницьких пріоритетах вітчизняних істориків, але з позиції принципово нового підходу.

Список використаних джерел

1. Барабаш Н. О. Рід Білозерських та культурний світ України ХІХ – поч. ХХ століття: нові методологічні підходи. Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2004. 216 с. 2. Бондар С. В. Зародження української «модерної» нації в контексті історіософських студій І. Лисяка-Рудницького // Мультиверсум. Філософський альманах. К.: Центр духовної культури, 2004. № 44. 3. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. К.: Генеза, 2000. 360 с. 4. Дашкевич Я. «Весна народів» 1848 року та її передісторія в Україні // Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарні науки. Львів, 2000. Вип. 3. С. 5–15. 5. Заник Л. Галицька «Весна народів» 1848 року в контексті історіографії українського відродження ХІХ ст. // Схід. 2006. № 5 (77). С. 61–65. 6. Заник Л., Савчук Б. Проблема москвофільської орієнтації за доби галицької «Весни народів» 1848 року в українській історіографії. URL: <http://experts.in.ua/baza/analitic/detail.php?ID=15272>. 7. Караульна О.М. Південь України кінця ХІХ – початку ХХ століття в контексті українського культурно-національного відродження України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. 07.00.01 «Історія України». К., 2005. 20 с. 8. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. К.: Либідь, 1999. 352 с. 9. Катренко А. Початки нового етапу українського національного руху в ХІХ ст. // Пам'ять століть. 1996. № 2. С. 23–26. 10. Колесник І. І. Українська історіографія (ХVІІІ – поч. ХХ ст.). К.: Генеза, 2000. 256 с. 11. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. 1991. № 3. С. 97–107. 12. Маманчук О. І. Актуальні проблеми політичної історії України: Монографія. К.: КНЕУ, 2005. 309 с. 13. Меша В.Г. Українське національне відродження 1905–1914 років (Історіографія проблеми). К.: Донеччина, 2004. 157 с. 14. Попович М. Мифология и реальность украинского Возрождения // Дружба народов. 1998. № 5. С. 158–165. 15. Погульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії ХVІІ–ХХ століть. К.: Либідь, 2002. 480 с. 16. Ресент О.П. Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. 2000. № 2. С. 3–26. 17. Ресент О.П. Криза сучасної історичної науки: Методологічний і джерелознавчий аспекти // Наука та наукознавство. 1998. № 2. С. 42–52. 18. Сарбей В. Г. Національне відродження України. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с. 19. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині ХІХ ст. // Український історичний журнал. 1991. № 5. С. 3–16. 20. Світленко С. І. Брати Жебуньови: метаморфози еволюції народницького світогляду // Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. С. 75–95. 21. Світленко С. Генезис українського народолюбства // Київська старовина. 1999. № 2. С. 29–47. 22. Світленко С. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему // Український історичний журнал. 1997. № 4. С. 29–38. 23. Світленко С. Український національний рух «довгого ХІХ століття» в контексті нелінійної історії // Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія. 2013. Вип. 21. С. 3–9. 24. Сергієнко Г. Я. Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі // Український історичний журнал. 1996. № 1. С. 14–28. 25. Товстоляк Н. М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України ХІХ ст.: автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.01 «Історія України». Дн-ськ, 2006. 16 с.

References

1. Barabash N.O. Rid Bilozerskykh ta kul'turny svit Ukrainy XIX – poch. XX stolittya: novi metodolohichni pidkhody [Belozersky and the cultural world of Ukraine XIX – beg. XX Century: New Methodological Approaches]. Dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya kand. ist. nauk. Dnipropetrovs'k, 2004. 216 s. 2. Bondar S.V. Zardzhennya ukraiyins'koyi «modernoyi» natsiyi v konteksti istoriosofs'kykh studiy I. Lysyaka-Rudnyts'koho [The origin of the Ukrainian «modern» nation in the context of I. Lysiak-Rudnytsky's Historiosophical Studies]. Mul'tyversum. Filososfs'kyy al'manakh. K.: Tsentru dukhovnoyi kul'tury, 2004. # 44. 3. Hrytsak Ya. Narys istoriyi Ukrainy: formuvannya modernoyi ukraiyins'koyi natsiyi XIX–XX st. [Essay on the History of Ukraine: Formation of the Modern Ukrainian Nation of the 19th and 20th Centuries]. K.: Geneza, 2000. 360 s. 4. Dashkevych Ya. «Vesna narodiv» 1848 roku ta yiyi peredistoriya v Ukraini [«The Spring of Peoples» in 1848 and its prehistory in Ukraine]. Visnyk L'vivs'koyi komertsyynoyi akademiyi. Seriya humanitarni nauky. L'viv, 2000. Vyp. 3. S. 5–15. 5. Zanyk L. Halys'tka «Vesna narodiv» 1848 roku v konteksti istoriohrafyiyi ukraiyins'koho vidrodzhennya XIX st. [Galician

«Spring of Peoples» in 1848 in the context of historiography of the Ukrainian revival of the nineteenth century]. Skhid. 2006. # 5 (77). S. 61–65. 6. Zanyk L., Savchuk B. Problema moskovofil's'koyi oriyentatsiyi za doby halys'koyi «Vesny narodiv» 1848 roku v ukrayins'kiy istoriohrafiiy [Problem of Muscovophilic orientation in the period of the Galician «Spring of Peoples» in 1848 in Ukrainian historiography]. URL: <http://experts.in.ua/baza/analytic/detail.php?ID=15272>. 7. Karaul'na O.M. Pivden' Ukrayiny kintsya XIX – pochatku XX stolittya v konteksti ukrayins'koho kul'turno-natsional'noho vidrozhennya Ukrayiny [South of Ukraine end of XIX - early XX century in the context of Ukrainian cultural and national revival of Ukraine]. Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenya kand. ist. nauk. K., 2005. 20 s. 8. Kas'yanov H.V. Teoriyi natsiyi ta natsionalizmu [Theories of Nation and Nationalism]: Monohrafiya. K.: Lybid', 1999. 352 s. 9. Katrenko A. Pochatky novoho etapu ukrayins'koho natsional'noho rukhu v XIX st. [The beginning of a new stage of the Ukrainian national movement in the nineteenth century]. Pamyat' stolit'. 1996. #2. S. 23–26. 10. Kolesnyk I.I. Ukrayins'ka istoriohrafiya (XVIII – poch. XX st.) [Ukrainian historiography (XVIII - early XX century)]. K.: Geneza, 2000. 256 s. 11. Mahochy P. Ukrayins'ke natsional'ne vidrozhennya. Nova analitychna struktura [Ukrainian National Renaissance. New Analytical Structure]. Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. 1991. #3. S. 97–107. 12. Mamanchuk O.I. Aktual'ni problemy politychnoyi istoriyi Ukrayiny [Actual problems of political history of Ukraine]: Monohrafiya. K.: KNEU, 2005. 309 s. 13. Meshka V.H. Ukrayins'ke natsional'ne vidrozhennya 1905–1914 rokiv (Istoriografiiya problemy) [Ukrainian National Revival 1905-1914 (Historiography of the Problem)]. K.: Donechchyna, 2004. 157 s. 14. Popovich M. Mifologiya i real'nost' ukrainskogo Vozrozhdenija [Mythology and Reality of the Ukrainian Renaissance]. Druzhba narodov. 1998. № 5. S. 158–165. 15. Potul'nyts'kyy V.A. Ukrayina i vsesvitnya istoriya: Istoriosofiya svitovoyi ta ukrayins'koyi istoriyi XVII–XX stolit' [Ukraine and World History: The History of the World and Ukrainian History of the 17th - 20th Centuries]. K.: Lybid', 2002. 480 s. 16. Reyent O.P. Deyaki problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.: stan i perspektyvy naukovoyi rozrobky [Some Problems of the History of Ukraine of the 19th and early 20th centuries: the state and prospects of scientific development]. Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. 2000. # 2. S. 3–26. 17. Reyent O.P. Kryza suchasnoyi istorychnoyi nauky: Metodolohichnyy i dzhereloznavchyy aspekty [The Crisis of Modern Historical Science: Methodological and Source Studies Aspects]. Nauka ta naukoznavstvo. 1998. # 2. S. 42–52. 18. Sarbey V.H. Natsional'ne vidrozhennya Ukrayiny [National Revival of Ukraine]. K.: Vydavnychyy dim «Al'ternatyvy», 1999. 336 s. 19. Sarbey V.H. Stanovlennya i konsolidatsiya natsiyi ta pidnesennya natsional'noho rukhu na Ukrayini v druhiy polovyni XIX st. [Formation and consolidation of the nation and the rise of the national movement in Ukraine in the second half of the nineteenth century]. Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. 1991. # 5. S. 3–16. 20. Svitlenko S.I. Braty Zhebun'ovy: metamorfozy evolyutsiyi narodnyts'koho svitohlyadu [Brothers Zhebunov: Metamorphoses of the Evolution of the Populist Worldview]. Naddnipryans'ka Ukrayina: istorychni protsesy, podiyyi, postati: Zb. nauk. pr. D.: Vyd-vo Dnipropetr. un-tu, 2003. S. 75–95. 21. Svitlenko S. Henezys ukrayins'koho narodolyubstva [Genesis of Ukrainian nationality]. Kyyivs'ka starovyna. 1999. #2. S. 29–47. 22. Svitlenko S. Narodnytstvo v Ukrayini: suchasnyy pohlyad na problemu [Nationality in Ukraine: A Modern View of the Problem]. Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. 1997. #4. S. 29–38. 23. Svitlenko S. Ukrayins'kyy natsional'nyy rukh «dovhoho XIX stolittya» v konteksti nelineynoyi istoriyi [Ukrainian national movement «of the long nineteenth century» in the context of nonlinear history]. Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya Istoriya ta arkhelohiya. 2013. Vyp. 21. S. 3–9. 24. Serhiyenko H.Ya. Kyrylo-Mefodiyiv's'ke tovarystvo: utverdzhennya ideyi natsional'noho vidrozhennya Ukrayiny v slov'yans'komu sviti [Cyril and Methodius Society: Approving the Idea of the National Renaissance of Ukraine in the Slavic World]. Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. 1996. #1. S. 14–28. 25. Tovstolyak N.M. Metsenaty i suspil'ni diyachi Tarnovs'ki, yikh mistse i rol' v istoriyi Ukrayiny XIX st. [Patrons and public figures of Tarnowski, their place and role in the history of Ukraine of the XIX century]. Avtoref. dys. kand. ist. nauk. Dn-s'k, 2006. 16 s.

Igor Panafidin

THE CONCEPT OF «UKRAINIAN NATIONAL RENASCENCE IN THE STUDIES OF THE NATIVE HISTORIANS' 90-IES OF THE TWENTIETH CENTURY.

The article is concerned with historiographic analysis of the native historians' researches about concept «Ukrainian national renaissance», which were present in the 1990s. The author considers different aspects of the concept «Ukrainian national renaissance», such as its periodization, correlation of the typicality and peculiarity, region distinctions and methodological approaches, which were used by Ukrainian historians during this time period.

Key words: Ukrainian national renaissance, concept, national idea, national consciousness, national liberation movement.